

ONTWORTELD

De schrijver als nomade

onder redactie van Johan Goud

Auteurs:

Abdelkader Benali
Yra van Dijk
Elsbeth Etty
Jaap Goedegebuure
Johan Goud
Ernst van den Hemel
Jos Joosten
Birgit Kaiser
Henriette Louwerse
Sjoerd-Jeroen Moenandar
Ton Naaijkens
Ieme van der Poel
Dirk van Weelden

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

© 2015 Uitgeverij Klement, Zoetermeer
Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Rob Lucas
Illustratie omslag: *Vincent van Gogh, De kunstschilder op weg naar zijn werk*,
1888. Kaiser Friedrich Museum, Maagdenburg

ISBN 978 90 8687 157 5
NUR 730; 622

INHOUD

WOORD VOORAF	7
<i>Johan Goud</i>	
NOMADISCH SCHRIJVEN	13
Vormen van thuisloosheid	15
<i>Johan Goud</i>	
Nomadische identiteit. Gilles Deleuze en Édouard Glissant over wortels en fabuleren	31
<i>Birgit Kaiser</i>	
De nieuwe literaturen van de Marokkaanse diaspora. Meerstemmigheid of creolisering?	47
<i>Ieme van der Poel</i>	
NEDERLANDS / MAROKKAANS	59
Zwerven van Gorter tot Stitou. Een nomadentocht door de moderne Nederlandse letterkunde	61
<i>Jos Joosten</i>	
Persoonlijk universum. Hafid Bouazza onttrekt zich aan de code	77
<i>Henriette Louwerse</i>	

Het nomadisch perspectief. De tragisch-picareske vertellers van Günter Grass, Salman Rushdie en Abdelkader Benali	95
<i>Sjoerd-Jeroen Moenandar</i>	
Ontworteling als <i>rite de passage</i> van Nederland: ironie, secularisme, nationalisme en literatuur	III
<i>Ernst van den Hemel</i>	
Gedachten en andere aforismen	127
<i>Abdelkader Benali</i>	
DWAALTOCHTEN	133
De dwaaltochten van Celan en Sebald	135
<i>Ton Naaijken</i>	
‘Te lang van huis om ergens thuis te zijn.’ Henk van Woerden en het dilemma van de emigrant	145
<i>Elsbeth Etty</i>	
Niemand is een eiland. Het nomadische schrijven van Boeli van Leeuwen	163
<i>Yra van Dijk</i>	
Een vrolijke overgave aan de voorlopigheid. Dirk van Weelden en het nomadische schrijven	175
<i>Jaap Goedegebuure</i>	
De vreemdeling onder onze huid	185
<i>Dirk van Weelden</i>	
PERSONALIA	191

WOORD VOORAF

Johan Goud

Dit boek analyseert een verschijnsel dat het bestaan van steeds meer mensen kenmerkt: het ontworteld en thuisloos zijn, zowel in de letterlijke als in de overdrachtelijke zin van die termen. In de jaren dertig van de vorige eeuw kon de essayist Menno ter Braak de Europeanen nog typeren als oude en nieuwe christenen. Maar sindsdien is zeer veel veranderd. Zo veel dat het onmogelijk is geworden een enkel centrum of referentiepunt van cultuur te veronderstellen. Tot op zekere hoogte heeft het bestaan voor vrijwel iedereen het karakter van een diaspora gekregen. Onze cultuur is zo veelkleurig en in zekere zin onbepaald geworden, dat het ontworteld zijn niet langer alleen migranten en vluchtelingen kenmerkt. Het besef dat ons leven – tot en met wat we voelen, ervaren en geloven – door toeval beheerst is, heeft ons allen doordrongen.¹ We zijn thuislozen geworden die zich evengoed overal als nergens thuis kunnen voelen. De keuze tussen die twee is een kwestie van temperament en levenslust.

Veel schrijvers en kunstenaars voelden zich al langer thuislozen en ontwortelden. Ze schetsten het menselijk bestaan als een bestaan dat verdwaald is in de wereld, gekenmerkt door tragiek en absurditeit. Of ze lieten juist de mogelijkheid zien van een geest die nomadisch wordt en zich al zwervend niet verliest, maar zich op een vrijere wijze hervindt of beter: uitvindt. Dat laatste perspectief

¹ Zie hierover mijn oratie *Een kamer in de wereld. Religieus eclecticisme en de theologie*. Utrechtse Theologische Reeks 41, Utrecht (Faculteit Godgeleerdheid) 2000, p. 10-16.

bracht Hafid Bouazza welsprekend onder woorden in een pleidooi voor een leven dat zich ervan bewust is *verhuisbaar* te zijn: 'Leve de ontworteling! Leve de thuisloosheid! Leve de ongebondenheid! Leve de verbeelding!'² Ontworteling blijkt een dubbelzinnig begrip te zijn. Het veronderstelt een moederbodem en een moedertaal die verlaten worden en hun invloed gaandeweg verliezen, maar het kan ook verwijzen naar het nulpunt dat een nieuw begin mogelijk maakt of de leegte die nieuwe vormen voortbrengt. Voor schrijvers met een meervoudige etnische achtergrond is ontworteling een biografisch gegeven. Maar de ervaring van ontworteld zijn wordt door talloze anderen gedeeld. Kunst is, schreef Dirk van Weelden eens, een manier om de fundamentele onaangepastheid van de mens te bezweren, te onderzoeken en te vieren.³

In dit boek komen deze en diverse andere auteurs aan het woord – naast een reeks van neerlandici, religiewetenschappers, literatuurwetenschappers en filosofen. Ze buigen zich allen over wat het is en vereist: te leven in een diaspora en nomadisch te schrijven. Het boek omvat drie rubrieken: 'Nomadisch schrijven', 'Nederlands / Marokkaans' en 'Dwaaltochten'.

De eerste rubriek, 'Nomadisch schrijven', bestaat uit drie hoofdstukken die enkele grondlijnen uitzetten en waarin de theorie van het nomadisch schrijven aan de orde komt. Het eerste hoofdstuk, van de hand van **Johan Goud**, definieert nomadisch schrijven als schrijven in confrontatie met de ervaring van ontworteling en thuisloosheid, een ervaring die universeel is en bij zeer uiteenlopende auteurs aangetroffen kan worden. Vijf vormen van thuisloosheid worden onderscheiden: de transcendentale, de radicale, de alterocentrische, de existentiële en de utopische. **Birgit Kaiser** gaat in het tweede hoofdstuk meer in het bijzonder in op de nomadologie van de Franse filosoof Gilles Deleuze en de filosofie van de Relatie van de Frans-Antilliaanse schrijver, dichter en literatuurcriticus Édouard Glissant. Zij maken verworteling los van de ideeën

2 Hafid Bouazza, *Een beer in bontjas. Autobiografische beschouwingen*. Amsterdam (Prometheus) 2004, p. 116.

3 Dirk van Weelden, *Straatsofa: essays en verhalen*. Amsterdam (Augustus) 2005.

van oorsprong en afstamming, hetgeen grote gevolgen heeft voor de definitie van begrippen als identiteit en ontworteling. Het beeld van de 'rizomatische' wortels is in hun betoog belangrijk, wortels die in de breedte uitdijen en naar ontmoeting met het andere zoeken. 'Identiteit' is geen vast gegeven, maar te allen tijde in wording en in dat opzicht nomadisch. Nomadische auteurs stellen zich ten doel te 'fabuleren': een individu of 'een volk te bedenken dat nog moet ontstaan' – zoals Glissant het uitvoerde met betrekking tot de door slavernij getekende bewoners van de Caraïben en Martinique. In het derde hoofdstuk onderzoekt *Ieme van der Poel* de mogelijkheden van een op etnografische studies van Christian Bromberger en Thierry Fabre gebaseerde typering van multiculturele verhoudingen in termen van polyfonie of meerstemmigheid. Haar veronderstelling is dat die beter past bij mediterrane en West-Europese omstandigheden dan de door de rizoom-metafoor geïnspireerde begrippen van creolisering, hybriditeit en vermenging. Haar lezing van romans en verhalen van de Franstalige Marokkaanse schrijfster Rajae Benchemsi en van de Vlaams-Marokkaanse schrijfster Rachida Lamrabet lijkt deze veronderstelling te bevestigen.

In elk van de vijf hoofdstukken van de tweede rubriek, 'Nederlands / Marokkaans' geheten, komen Nederlandse auteurs met een Marokkaanse achtergrond ter sprake of aan het woord. Geografische en culturele ontworteling maakt in hun geval deel uit van hun familie- en in sommige gevallen individuele geschiedenis. Dat deze geschiedenis van migratie hun schrijversidentiteit niet per se bepaalt, blijkt in alle gevallen. De thematiek van het nomadische wordt steeds aanzienlijk breder getrokken, naar literair nomadisme bij tal van andere auteurs.

Jos Joosten volgt de lotgevallen van de nomade in de Nederlandse literatuur. Vaak treedt hij als symboolfiguur op, gekenmerkt door vrijheid, ongebondenheid, authenticiteit, meestal in contrast met de aan regels en conventies gebonden burger. Daarnaast is er ook de nomade als concept, als sleutelbegrip van een poëtica die in de onttakeling van vast en zeker gewaande waarheden een hoofdtaak van schrijvers ziet. De essayisten Menno ter Braak en Paul Rodenko komen in dit verband uitvoerig aan de orde; bij de dichter Mustafa

Stitou is ditzelfde nomadische profiel te herkennen. **Henriette Louwerse** concentreert zich in haar hoofdstuk op het schrijverschap van Hafid Bouazza. Deze nomadische auteur verzet zich met kracht tegen interpretaties die de culturele achtergrond van belang achten; de individuele vrijheid en verbeeldingskracht van de schrijver zijn het enige dat telt. Tegelijkertijd is zijn Marokkaanse achtergrond op allerlei plaatsen in zijn werk manifest aanwezig. Bouazza speelt een geraffineerd spel van misleiding met het verwachtingspatroon van zijn lezers. Het begrip 'autobiografiction' (Max Saunders) blijkt een bruikbaar model van interpretatie. Het hoofdstuk van **Sjoerd-Jeroen Moenandar** besteedt aandacht aan de roman *De langverwachte* van Abdelkader Benali en plaatst hem – met twee in allerlei opzichten verwante grote romans van Günter Grass en Salman Rushdie – in de traditie van de 'picareske'. De centrale figuur in alle drie is een typische picaro of schelm, de eeuwige buitenstaander en ontwortelde. Typisch voor deze romans is dat de schelm er tegelijkertijd bij wil horen en een verlangen naar worteling kent. Dat geeft de drie verhalen een tragisch karakter. Bij Grass en Rushdie lijkt de ondergang van de picareske verteller onafwendbaar. Het boek van Benali eindigt met de geboorte van de held.

Deze rubriek sluit af met twee bijdragen van andere aard. **Ernst van den Hemel** schreef een kritische bijdrage over trends in de huidige Nederlandse samenleving, in het bijzonder over de rol die ironische, ontwortelende literatuur daarin speelt. De veelbejubelde emancipatie van de jaren zestig lijkt tot nieuwe vormen van nationale identiteitsbepaling en culturele uitsluiting te hebben geleid. Het individualisme en de seksuele bevrijding blijken als verworvenheden te worden beschouwd die nieuwkomers als *rite de passage* worden voorgehouden. Maar zou het paradigma van de ontworteling niet juist tot de conclusie moeten leiden 'dat ook ik nooit heb bestaan' (zoals het in een gedicht van Faverey staat)? **Abdelkader Benali** ten slotte, schreef voor deze bundel een reeks intrigerende notities, over vervreemding, wachten, eenzaamheid.

In de derde rubriek, 'Dwaaltochten', wordt het werk geanalyseerd van vijf auteurs die op uiteenlopende manieren en tegen

diverse achtergronden kenmerken van nomadisch schrijverschap vertonen. De eerste bijdrage in deze rubriek is van de hand van **Ton Naaijken**, een kort, intrigerend hoofdstuk over de nomadische Duitse schrijvers W.G. Sebald en Paul Celan. Wat hen verbindt is dat beiden een *Irrfahrt* ondernemen, een dwaaltocht of waanreis. Het tweede dat hen verbindt is hun geobsedeerd zijn door de holocaust. Sebald zet in zijn werk nauwgezette pelgrimstochten uit naar plaatsen van leed en destructie; Celans gedichten zijn als een verinnerlijkte dwaaltocht en diaspora te lezen. **Elsbeth Etty** beschrijft in het daaropvolgende hoofdstuk hoe de Zuid-Afrikaans-Nederlandse auteur Henk van Woerden leefde en werkte als migrant, ‘van alles losgescheurd’, met de noodzaak ‘als het ware zijn hele persoonlijkheid te vertalen’. Van Woerden slaagde er uiteindelijk in de daarbij horende dilemma’s in een vorm van wereldburgerschap te overwinnen. Het hoofdstuk van **Yra van Dijk** is gewijd aan de Antilliaans-Nederlandse schrijver Boeli van Leeuwen. Ook Van Dijk grijpt terug op Édouard Glissant. Op basis van een nauwgezette lezing van Van Leeuwens werk in het licht van Glissants theorieën concludeert zij dat diens werk niet alleen over ontwortelden gaat, maar op een poëtica van ontworteling en relatie berust. In feite schreef hij al de door Glissant gewenste nieuwe klassiekers, die gelaagde geschiedenissen en meervoudige identiteiten beschrijven. Een ander en verrassend aspect van het nomadische komt naar voren in het essay dat **Jaap Goedegebuure** aan het werk van Dirk van Weelden wijdt. Deze schrijvende nomade legt zich toe op het schijnbaar doelloos slenteren en om zich heen kijken. In het gewone wil hij de utopie van het mogelijke naar boven halen, met het oog waarop een pantser van vanzelfsprekendheid moet worden afgebroken. Wat op die manier zichtbaar wordt, wordt door Goedegebuure ‘de exotiek van het gewone’ genoemd. De dwaaltocht staat hier in het teken van de utopie. Het laatste woord in deze rubriek is aan **Dirk van Weelden** zelf. De dwalende kunstenaar is in zijn visie niet iemand die zich al zwerfend verliest, maar die zichzelf, zoals ik hierboven schreef, op een nieuwe manier hervindt of beter: uitvindt. In zijn eigen woorden:

‘Literatuur schept een parallelle werkelijkheid waarin we van onszelf kunnen verschillen en de ruimte instappen en verkennen die zich opent als je inziet dat niemand ooit precies te weten komt wat of wie hij is of wat het allemaal betekent wat hij doet en zegt.’

De bijdragen in dit boek zijn in vrijwel alle gevallen uitgebreide en bewerkte versies van referaten op het door zeer velen bezochte symposium ‘Ontworteling: de schrijver als nomade’, dat op 18 november 2014 werd gehouden in het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht. Er werden drie voor deze bundel geschreven hoofdstukken aan toegevoegd: die van Elsbeth Etty, Jaap Goedegebuure en Ernst van den Hemel. Het symposium werd financieel mogelijk gemaakt door subsidies van de Stichting Woudschoten, het Nicolette Bruining Fonds, het departement Filosofie en Religiewetenschap en het Studium Generale van de Universiteit Utrecht.

NOMADISCH SCHRIJVEN

VORMEN VAN THUISLOOSHEID

Johan Goud

Ontworteling is een intrigerend begrip. Het toont familiegelekenissen – dat wil zeggen: overeenkomsten en verschillen binnen een gegeven samenhang – met begrippen als vervreemding, identiteitsverlies, verscheurdheid, maar ook met hybriditeit en culturele osmose. In die reeks verwante termen zijn al twee hoofdrichtingen te onderkennen. Enerzijds veronderstelt ontworteling een vaderland en een moedertaal die verlaten worden. Anderzijds verwijst ze naar het nulpunt dat een nieuw begin mogelijk maakt of de chaos die sterren voortbrengt. In de lijn van deze laatste mogelijkheden jubelde de N.S.M.A.N.N. (Nederlandse Schrijver van Marokkaanse Afkomst met Nederlandse Nationaliteit) Hafid Bouazza in 2004: ‘Leve de ontworteling! Leve de thuisloosheid! Leve de ongebondenheid! Leve de verbeelding!’¹ Op een wat terughoudender wijze schreef Abdelkader Benali iets van gelijke strekking. In zijn woordkeuze klinkt de negatieve connotatie van ontworteling door, maar overheerst een positieve toonzetting: ‘Het is niet erg ontworteld te zijn, tenminste zolang men er een verhaal van kan maken. Een verhaal is in staat de ontworteling de baas te worden. Een goed verhaal is genoeg.’² Beiden pleiten ze voor een geest die op reis gaat en al reizend zichzelf niet verliest, maar zich op een nieuwe, vrijere wijze herneemt.

1 Hafid Bouazza, *Een beer in bontjas. Autobiografische beschouwingen*. Amsterdam (Prometheus) 2004, p. 116.

2 Abdelkader Benali, *Migration als Märchen. Eine Liebeserklärung an die Entwurzelung*. Oldenburg (Oldenburger Universitätsreden Nr. 188) 2009, p. 18 (vert. JG).

In een notendop hebben we hier de thematiek van dit hoofdstuk. Het zal gaan over nomadisch schrijven als schrijven in confrontatie met de ontworteling. De twee hoofdbetekenissen hiervan licht ik toe aan een tweetal betrekkelijk jonge, succesvolle Nederlandse auteurs: Arnon Grunberg (1971, Amsterdam), van joodse afkomst, en Abdelkader Benali (1975, Ighazzazen) van Marokkaanse herkomst (1). Na een korte reflectie over nomadisch schrijven – schrijven in de diaspora – in het algemeen, onder verwijzing naar het denken van de Franse filosofen Jacques Derrida en Emmanuel Levinas (2), concretiseer ik het contrast tussen de twee auteurs aan de hand van enkele romans (3). Dat contrast plaats ik in een breder verband door vijf vormen van thuisloosheid te onderscheiden (4). In een laatste paragraaf vat ik een en ander kort samen en formuleer ik de conclusies (5).

1.

Schrijven in confrontatie met ontworteling

‘Het is niet erg ontworteld te zijn, tenminste zolang men in staat is er een verhaal van te maken’, citeerde ik al van Benali. Hij doelt daarmee op het diasporisch leven in een tussengebied, tussen verschillende talen, gebruiken, religies en politieke systemen in. ‘Migratie betekent voor mij verhalen vertellen. Verhalen vertellen aan de wereld. Wij zijn tenslotte de ongeduldige kinderen van moeder migratie die alleen door verhalen weer rustig worden’, schrijft hij elders.³ Maar het leven in de verstrooiing kan ook een universele betekenis krijgen. Bijvoorbeeld wanneer Benali beschrijft hoe hij als jongvolwassene Kafka’s vertelling *De gedaanteverwisseling* (*Die Verwandlung*) las. Het is het befaamde verhaal over een man, Gregor Samsa geheten, die plotseling veranderd blijkt in een enorm, afschuwwekkend insect. De jonge Benali herkende er iets in. Hij noteert: in onze eigen ogen zijn we een insect, een mestkever. Kafka zet de taal in als reddingsboei. Hij schreef dit verhaal om de kloof tussen mij en de ander te dichten. ‘Het dich-

3 Koorddansers, Amsterdam (El Hizjra & Van Gennep) 2000, p. 14.